

Andrej E. Tereszczenko

**Państwowe Muzeum Rosyjskie
Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska**

Krzysztof Jarzęcki

**Polskie Towarzystwo Numizmatyczne
Oddział w Toruniu**

SYMBOLIKA ROLNICZA W MENNICTWIE PANTIKAPOJONU¹

Miedziane monety pantikapajońskie z przedstawieniem pługa/radła, najprawdopodobniej tetrachalki, są datowane na trzecią ćwierć II wieku p.n.e. Znane są od dawna. W literaturze słusznie wskazano na wyjątkowość ich ikonografii nie tylko w kontekście Północnego Nadczarnomorza, ale całej greckiej *oikumene*. Mimo to nie doczekały się dotychczas poważniejszych studiów niż banalne stwierdzenie, że przedstawienie pługa odnosi się do rolnictwa. Niniejszy artykuł jest próbą zapełnienia tej luki.

Na awersie wspomnianych monet bosporańskich przedstawiono głowę byka w ujęciu $\frac{3}{4}$ w prawo. Na rewersie pług/radło w lewo, nad nim kłos, dokoła napis Π–Α–Ν (tabl. I, I²). Czas emisji tych monet jest określany różnie: 250–200 p.n.e.³; koniec III–początek II w. p.n.e.⁴; 160–150 p.n.e.⁵ lub, co uważamy za najbardziej prawdopodobne, 140–125 p.n.e.⁶

Co dokładnie oznaczają przedstawienia, umieszczone przez pantikapajońskich rytmowników na tych monetach? Zdaniem Aleksandra N. Zoграфа ich „charakter produkcyjny”, zwłaszcza „kłos zboża”, wskazuje na główne źródło bogactwa Bosporu⁷. Pisze o tym również Wiktor F. Gajdukiewicz: „Jako symbol bogactwa Bosporu [kursywa nasza – *aut.*] przedstawiono na jednej stronie – głowę byka, na drugiej – kłos zboża i pług”⁸. Dmitri B. Szelow zauważa, że jest to bardzo interesujący typ monet, ponieważ, jest na nich „jedynie na Bosporze i jedno z nielicznych w świecie antycznym w ogóle przedstawienie na monecie najważniejszego narzędzia rolniczego”⁹. Niestety, poza wspomnieniem, że są interesujące, ten znakomity numizmatyk, (pobodnie jak wielu kolejnych badaczy), nie podjął głębszych badań nad tym zagadnieniem.

¹ Artykuł jest rozwinięciem tekstu A. Tereszczenko pt. *Земледельская символика в пантикапейской чеканке* [w:] *Проблемы истории, филологии и культуры*, Магнитогорск [w druku].

² Fotografie tej i innych monet Północnego Nadczarnomorza pochodzą ze stron internetowych *Монеты Боспора. Каталог архив* (<http://bosporan-kingdom.com>) i *Монеты Тавриды* (<http://tauriscoins.ru/>), pozostałe ze stron <https://www.coinarchives.com>, <http://www.wildwinds.com> и <https://www.acsearch.info>.

³ Зограф 1951, 245, № 12.

⁴ Шелов 1956, 218, № 83.

⁵ Анохин 1986, 143, № 165.

⁶ Мельников 2004, 82, табл. I. Por. Jarzęcki, Rakoczy 2012, s. 38.

⁷ Зограф 1951, 176, 178.

⁸ Гайдукевич 1949, 96.

⁹ Шелов 1956, 165.

Tablica I

1. Pantikapajon, tetrachalk (?), miedź, 140-127 p.n.e.; 2. Pantikapajon, tetrobol (?), srebro, przełom lat 40. i 30. IV wieku p.n.e.–330 p.n.e.; 3. Pantikapajon, diobol, srebro, przełom lat 40. i 30. IV wieku p.n.e.–330 p.n.e.; 4. Pantikapajon, chalk (?), miedź, przełom lat 40. i 30. IV wieku p.n.e.–330 p.n.e.; 5. Pantikapajon, chalk (?), miedź, 319–310 p.n.e.; 6. Pantikapajon, tetradrachma (?), srebro, 319–310 p.n.e.; 7. Lopadusa (Sycylia), dichalk (?), miedź, 405-397 p.n.e.; 8. Tarent (Południowa Italia), obol, srebro, 380–325 p.n.e.; 9. Kentoripai (Sycylia), dichalk (?), miedź, 211–200 p.n.e.; 10. Metapont (Sycylia), stater, srebro, 330–290 p.n.e.; 11. Metapont (Sycylia), triobol, srebro, 325–275 p.n.e.; 12. Metapont (Sycylia), obol, srebro, 325–275 p.n.e.; 13. Hieron II, Syrakuzy (Sycylia), tetrachalk (?), miedź, 275–215 p.n.e.; 14. Hieron II, Syrakuzy (Sycylia), dekadrachma, złoto, 265–263 p.n.e.; 15. Enna (Sycylia), hemilitra, miedź, 200–150 p.n.e.; 16. Mennictwo plemienia Brucjów

(Południowa Italia), triobol, srebro, 215–213 p.n.e.; 17. Mennictwo plemienia Brucjów (Południowa Italia), obol (?), miedź, 211–208 p.n.e.; 18. Mennictwo plemienia Brucjów (Południowa Italia), tetrachalk (?), miedź, 211–208 p.n.e.; 19. Mennictwo plemienia Brucjów (Południowa Italia), dichalk (?), miedź, 211–208 p.n.e.; 20. Leontinój (Sycylia), tetrachalk (?), miedź, 210–200 p.n.e.; 21. Leontinój (Sycylia), dichalk (?), miedź, 207–200 p.n.e.; 22. Leontinój (Sycylia), dichalk (?), miedź, 207–200 p.n.e.; 23. Leontinój (Sycylia), dichalk (?), miedź, II wiek p.n.e.; 24. Panormos (Sycylia), chalk (?), miedź, po 241 r. p.n.e.; 25. Obulco (Hiszpania), as, miedź, 220–20 p.n.e.; 26. Korynt, stater, srebro, 345–307 p.n.e.; 27. Leukas (Liga Akarnańska), ¼ statera, ok. 250 r. p.n.e.; 28. Tarsos (Cylicja), tetradrachma, srebro, 327–323 p.n.e.; 29. Teodozja, diobol, srebro, początek lat 60.–koniec lat 50. III wieku p.n.e.; 30. Pantikapajon, stater, złoto, 378–372/1 p.n.e.; 31. Pantikapajon, stater, złoto, 358/7–356 p.n.e.; 32. Pantikapajon, stater, złoto, 319–310 p.n.e.; 33. Pantikapajon, pentobol (?), srebro, 215–210 p.n.e.; 34. Fanagoria, triobol (?), srebro, 215–210 p.n.e.; 35. Pantikapajon, trihemiobol (?), srebro, 145–140 p.n.e.; 36. Pantikapajon, chalk (?), miedź, 140–125 p.n.e.

Na początku lat 2010. Andrej Tereszczenko po analizie tych monet stwierdził, że „przedstawione atrybuty [...] mogły należeć do trzech bóstw: Apollona, Dionizosa, Ateny”¹⁰. Obecnie trzeba przyznać, że wywody te były w znacznej mierze błędne, bo każdy element był badany oddzielnie, w pewnym sensie poza kontekstem.

Łatwo zauważyć, że rysunki ze strony głównej i odwrotnej omawianych monet tworzą jedną kompozycję, ukazującą charakter gospodarki na Bosporze. Jednocześnie, „uwzględniając wysoki stopień religijno-mistycznego postrzegania otaczającego świata przez ludzi z tej epoki, niemal niemożliwe jest rozpatrywanie tego motywu jako bezpośredniej ilustracji rolnictwa państwa bosporańskiego”¹¹.

Oczywiście, pod względem semantycznym bycza głowa na awersach tych tetrachalków należy przede wszystkim do kręgu symboliki *dionizyjskiej*¹² (tabl. I, 2–6¹³). Jednak zważywszy na wieloznaczność przedstawień na monetach antycznych, można podejrzewać, że jej obecność tylko elementem jakiejś płaszczyzny konceptualnej. Zakładamy więc hipotetycznie, że zostały tu odzwierciedlone konkretne rytuały. Dionizos był czczony jako bóg wegetacji, ale nie zboża lecz drzew i krzewów¹⁴, był jednak pierwszym, który zaprzął woły do radła, które dotychczas musieli ciągnąć ludzie¹⁵. Mało prawdopodobne aby w Królestwie Bosporańskim u schyłku II w. p.n.e. na pierwszy plan mógł wyjść kult tak archaiczny, tym bardziej, że żadnych świadectw takiego kultu Dionizosa na północnych wybrzeżach Morza Czarnego dotychczas nie odnotowano.

Mówiąc o wieloznaczności, nie można pominąć przypuszczenia Aleksieja W. Oresznikowa, podpartego przez A. N. Zografa i D. B. Szelowa, które niektórzy współcześni badacze traktują wręcz jak aksjomat. Według tej wersji, byk (βοῦς) jest godłem mówiącym Bosporu (Βόσπορος)¹⁶, co tym samym dodaje jeszcze jedną „cegielkę” do ogólnego znaczenia semantycznego motywu „głowa byka”. Naszym zdaniem, hipoteza ta jest zbyt sztuczna – choćby dlatego, że znane są inskrypcje, datowane na początek

¹⁰ Терещенко 2012, 155.

¹¹ Терещенко 2012, 155.

¹² Терещенко 2012, 155. Związki Dionizosa z bykiem doczekały się bogatej literatury. Z prac dostępnych w języku polskim: Kerényi 1997, s. 58–64; Graves 1969, s. 105; 108; Frazer 1971; s. 94–96, Kubiak 2002, s. 338. O związku Dionizosa, Demeter i Persefony zob. Kerényi 2002, s. 208–211; Kerényi 2004, s. 177–185.

¹³ Datę emisji monet nr 2–5, podano w tabl. I, w wersji poprawionej (zob. Терещенко 2015, 125), datacja nr 6 – wg prasy „Монетное дело Пантикапея в IV в. до н. э.” (Терещенко 2013, 124–125).

¹⁴ Kubiak 2002, s. 337. Szerzej o Dionizosie: Kerényi 1997.

¹⁵ Morgan 1999, s. 232.

¹⁶ Орешиков 1914, 50; tenże 1922, 126; Зограф 1951, 176; Шелов 1956, 103; Грибанов 2010, 195.

IV w. p.n.e., w których występuje toponim „Bospor” (np. pantikapajońskie CIRB 6 i 6a oraz CIRB1037, 1038–1040, 1042, 1111 z Hermonassy), pierwsze pantikapajońskie monety z głową byka (tabl. I, 2–4) pojawiają się dopiero w drugiej połowie lat 30. IV w. p.n.e.¹⁷ Z drugiej strony, nie uważamy, że należy ten pogląd zupełnie ignorować.

Przechodząc do analizy przedstawienia rewersowego badanej serii, chcielibyśmy wykazać, że wzmianka D. B. Szełowa o nielicznych przedstawieniach pług na monetach antycznych¹⁸ jest, w świetle naszej obecnej wiedzy, nie do przyjęcia. Najwcześniejsze przedstawienia tego narzędzia na monetach pochodzą z przełomu V i IV wieku p.n.e. i są znane z mennictwa Lopadusy (obecnej wyspy Lampedusy) pod władzą Kartaginy¹⁹ (tabl. I, 7). Jednocześnie monet na których pług nie stanowi głównego motywu jednej ze stron jest faktycznie mało (tabl. I, 7–9). Na ogół jest to niewielki znak a tylko w nielicznych przypadkach (należą do nich właśnie monety pantikapajońskie) jest głównym motywem kompozycji (tabl. I, 1, 15, 25).

Jak widać, przedstawienia pług dominują w mennictwie *poleis* Wielkiej Grecji (tabl. I, 7–24), jednak większość z nich (tabl. I, 10–14, 16–19, 21, 23), podobnie jak na emisjach z innych regionów (tabl. I, 26–28), jest najpewniej symbolami urzędników, stanowiącymi dodatek do motywów umieszczanych na monetach.

Drugim, ważnym szczegółem kompozycji rewersów rozpatrywanych miedzianych monet pantikapajońskich „kłos zboża”. W literaturze rosyjskiej termin ten domyślnie oznacza pszenicę, co ma swoje uzasadnienie. Jurij A. Winogradow celowo podkreśla: „Szczególną rolę w gospodarce rolniczej greckich państw regionu pełniła niewątpliwie pszenica gołozianista (miękka), właśnie ona była głównym przedmiotem eksportu zbożowego z Północnego Nadcarnomorza [...] Handel mięką pszenicą był dla kolonii północnego wybrzeża Morza Czarnego bardzo korzystny, jej dostawy do metropolii mogły szybko przynieść bardzo wymierną korzyść materialną”²⁰. Niemniej jednak, w toku badań zbóż na monetach antycznych ustalono, że kłos przedstawiony na omawianych monetach należy do jęczmienia sześciorzędownego²¹. Co więcej, również na innych monetach z przedstawieniem pług (gdzie jest on częścią lub głównym elementem przedstawienia) i kłosa, jest to kłos jęczmienia²² (zob. tabl. I, 9, 25)!

Najwyraźniejszym i bezsprzecznym świadectwem sakralności symboliki pług w mennictwie są monety sycylijskiej Enny: na awersie Triptolemos stojący na wprost i trzymający berło. Na rewersie dwa węże ciągnące radło. Poniżej ziarno jęczmienia (tabl. I, 15). Datacja: 200–150 p.n.e.²³

Odbiegnijmy od monet bosporańskich i przyjrzyjmy się wydarzeniom uwiecznionym przez rytników na monetach Enny²⁴. Triptolemos²⁵, syn eleuzyjskiego króla Keleosa, był ulubieńcem Demeter, która podarowała mu ziarna pszenicy (kłosy?)

¹⁷ Терещенко 2013, 121.

¹⁸ Шелов 1956, 165.

¹⁹ SNG Denmark 1969, № 482.

²⁰ Виноградов. 2010. С. 311.

²¹ Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, 455, рис. 3, 13; Tereszczenko, Czuchina, Jarzęcki 2017, s. 87.

²² Określiła I.G. Czuchina z Wszzechorsyjskiego Instytutu Genetycznych Zasobów Roślin im. N. I. Wałowa za co serdecznie dziękujemy.

²³ SNG ANS 1988, № 1337.

²⁴ Zdaniem Cyserona i Owidiusza właśnie w pobliżu Enny Hades miał porwać Persefonę, córkę Demeter, zob. Kubiak 1999, s. 216; Kerényi 2002, s. 201.

²⁵ Zob. przyp. 32.

i skrzydlaty rydwan zaprzężony w smoki (prawdopodobnie duże węże)²⁶. Według legendy na Polu Raryjskim²⁷, znajdującym się w pobliżu Eleusis²⁸, po raz pierwszy przygotował ziemię pod zasiew i zżął pierwsze zboże (uprawianego na niej jęczmienia używano później do placków ofiarnych). Przypisuje mu się wynalezienie pługa²⁹.

Widać więc, że na monetach ennijskich przedstawiono jeden z mitów założycielskich ludności osiadłej – pierwsza, zdaniem Greków, orka ziemi i siew, przy czym dawna metryka (czy też pierwotność) podania została podkreślona przez przedstawienia ziarna jęczmiennego (!). Co więcej jej obecność mogła jeszcze mocniej akcentować symbolikę tego procesu jako rytuału czci i uwielbienia Demeter. James G. Frazer pisze: *...z dwóch zaś gatunków zboża związanych z grecką religią, a mianowicie jęczmienia i pszenicy, jęczmień ma więcej praw do tytułu jej najstarszej materii...*³⁰.

Zważywszy, że mit o Triptolemosie ma pochodzenie attyckie, można przypomnieć uwagę rosyjskiego uczonego Borysa L. Bogajewskiego: „Jeśli w Atenach można było mówić o ‘czystym obliczu pola Demeter’, to obraz ten najbardziej pasuje do pól jęczmienia, znajdującym się na Polu Raryjskim koło Eleusis [...] ziarno ze świętego pola dawało człowiekowi szczególną siłę”³¹. Wszystko pozwala sądzić, że również w pobliżu Enny mógł się znajdować wyjątkowy kawałek ziemi – własne „pole Demeter”, na którym odbywała się coroczna „święta orka” i wysiew jęczmienia, jako przyzwanie błogosławieństwa przyszłego urodzaju.

Trzeba dodać, że wśród przedstawionych monet z przedstawieniem radła można wydzielić jeszcze jedną grupę – monety, na których głowa Demeter towarzyszy przedstawieniu pługa (tabl. I, 20, 22, 24)³². Czy oznacza to, że pług był jednym z atrybutów bogini? Mało prawdopodobne³³. Raczej należy w nim widzieć kolejne nawiązanie do „świętej orki”.

Przypuszczamy, że podobną interpretację można zastosować do motywu na monetach pantikapajońskich. We wspomnianej pracy B. L. Bogajewskiego znajdujemy kolejną istotną uwagę: „Świętej orki dokonywano za pomocą pługa do którego był, zapewne, zaprzężony byk, mający szczególne znaczenie. Był on tuczony do tego obrzędu i zaprzężony do pługa przez kapłana...”³⁴. Można więc stwierdzić, że rysunki na pantikapajońskich tetrachalkach przedstawiają „zestaw” obrzędowy: byk, pług, kłos. Starannie oddane cechy morfologiczne zboża wskazują, że jest to kłos jęczmienia: dodatkowy symbol, który bezpośrednio odnosi się do kultu Demeter. I jeśli przedstawienie głowy byka na awersie, jak już wspomniano, ma kilka znaczeń, to semantyka przedstawienia rewersowego jest

²⁶ Zob. Graves 1969, s. 94; Czapińska. 2014.

²⁷ Najczęściej używany polski termin, np. w cytowanych pracach Jamesa G. Frazera, Zygmunta Kubiaka, Karła Kerényi. Robert Graves (op. cit. w przekładzie H. Krzeczковского) pisze o Równinie Raryjskiej. Janina Niemirska-Pliszczyńska w *Wędrownkach po Helladzie* Pauzaniaza przetłumaczyła tę nazwę jako Dolina Raryjska.

²⁸ Zob. Lengauer 2005.

²⁹ Pauzaniusz, *Wędrownka po Helladzie*, I, XXXVIII, 6; Fehrl. 1915. Sp. 1128–1140, 3.

³⁰ Frazer 1971, s. 106, tłum. H. Krzeczowski. Cytowany fragment pochodzi wydania opartego na skróconej przez autora wersji oryginału. Osoby szerzej zainteresowane tą pracą odsyłamy do innych wydań.

³¹ Богаевский 1916, 111.

³² Interesujące, że wszystkie egzemplarze pochodzą z Sycylii.

³³ Warto w tym miejscu zwrócić szczególną uwagę na charakter związku bogini ze zbożem, jak również roli Triptolemosa: Kerényi 2004, s. 164–174.

³⁴ Богаевский 1916, 186.

jednoznaczna – opis sceny „świętej orki”, co oznacza istnienie na obszarze Królestwa Bosporańskiego (możliwe, że w pobliżu Pantikapajonu) i „świętego pola”.

Jednak charakterystyka ikonografii naszych monet jako ilustracji rytuału kultu rolniczego zdaje się być sprzeczna z badaniami I. Ju. Szauba. Zgodnie z jego obserwacjami, kult Demeter na Bosporze miał cechy charakterystyczne, które przejawiały się obecnością aspektu chtonicznego i soteryckiego, a funkcje bogini jako „dawczyni zboża, urodzaju i żeńskiej siły” zostały tam w znacznym stopniu „przejęte” przez Afrodytę, co potwierdza brak przedstawień Demeter w numizmatyce *bosporańskiej* [kursywa nasza – *aut.*]³⁵.

Naszym zdaniem w ocenie źródeł numizmatycznych badacz ten jest zbyt kategoryczny, a jego wywód słuszny tylko w odniesieniu do mennictwa pantikapańskiego. Jeśli przyjrzymy się monetom innych *poleis*, wchodzących w skład Królestwa Bosporańskiego, to przedstawienie bogini znajdziemy na srebrnych diobolach Teodozji (tabl. I, 29), których emisja miała miejsce zapewne w latach 60. – końcu lat 50. III wieku p.n.e.³⁶ Nie zmienia to jednak faktu, że teza o istnieniu czysto rolniczego kultu Demeter w Pantikapajonie faktycznie nie znajduje mocnego potwierdzenia.

Z drugiej strony, jak pisze I. Ju. Szaub, „zależnie od konkretnych okoliczności w różnych rejonach ojkumene (i w różnych epokach) w jej [t.j. Demeter – *aut.*] kulcie jakiś aspekt mógł wychodzić na pierwszy plan”³⁷. Widocznie w przypadku Bosporu odegrały rolę właśnie te „konkretne okoliczności”.

Spróbujmy wyjaśnić, co mogło być powodem tak wyraźnego przejawu rolniczego aspektu kultu Demeter w mennictwie bosporańskim.

Zacznijmy od Teodozji. Jak już wspomnieliśmy, Demeter na srebrnych diobolach z połowy III w. p.n.e. – i, jak piszą autorzy, którzy pierwsi opublikowali ten typ dioboli, ukazana jest „w postaci smutnej, szukającej matki, jaka jest opisana w hymnie homeryckim”³⁸.

Dodajmy, że nie znane są przedstawienia Demeter we wczesnym mennictwie Teodozji. Jego wystąpienie A. W. Gawriłow i I. W. Szonow łączą z wprowadzeniem ustroju demokratycznego w *polis*, odwołując się do przykładu Olbii, gdzie, jak pisze A. S. Ruszajewa³⁹, „największa popularność kultu Demeter uwidoczniła się właśnie w czasie rozkwitu ustroju demokratycznego”⁴⁰. Naszym zdaniem, takie objaśnienie jest mocno przesadzone, a powód był zupełnie inny.

Ustalono, że w III wieku p.n.e. w Północnym Nadczarnomorzu miały miejsce pewne zmiany w przyrodzie: klimat stawał się coraz bardziej suchy, co nie mogło nie odbić się na życiu ekonomicznym i politycznym tego regionu. Jak zauważono, „liczne susze i wojny – oto dwie powiązane przyczyny, z powodu których miasta traciły swoje

³⁵ Шауб 2007, 358–359.

³⁶ Гаврилов, Шонов 2007, 38. Obecnie jest to najbardziej wiarygodna datacja [zob. Терешенко 2009, 169]. Niestety później I. W. Szonow przyjmuje wątpliwą chronologię W. A. Anochina: 380–370 p.n.e. [Анохин 1999, 50; tenże 2011, 140, № 945; Сидоренко, Шонов 2009, 515]. Z kolei datacja, zaproponowana przez O. N. Mielnikowa – ok. 215–211 p.n.e. [Мельников 2018, № 122, 123] jest zbyt późna.

³⁷ Шауб 2007, 354.

³⁸ Гаврилов, Шонов 2007, 38.

³⁹ Русяева 1992, 85.

⁴⁰ Гаврилов, Шонов, 2007, 38.

chorai⁴¹. Dlatego też, sens przedstawień umieszczonych na monetach teodozyjskich jest wyraźny – to zwrócenie się do wyższych sił z prośbą o zesłanie urodzaju; a ponieważ urodzaj był według greckich wierzeń domeną Demeter, to pojawienie się jej przedstawienia na monetach jest naturalne. Ponadto, samo przedstawienie bogini jako rozpaczającej matki, może wprost odnosić się do poważnego zmniejszenia plonów na skutek jakiegoś gwałtownego czynnika o dużym zasięgu, najpewniej z gwałtowną zmianą warunków pogodowych. W tym kontekście znamienne są emisje Olbii i Tyras.

Tablica II

1. Olbia, dichalk (?), miedź, 380-350 p.n.e.; 2. Olbia, tetradrachma, srebro, 315-310 p.n.e.; 3. Olbia, drachma, srebro, 280-270 p.n.e.; 4. Olbia, obol (?), miedź, 240-230 p.n.e.; 5. Olbia, drachma, srebro, 210-200 p.n.e.; 6. Olbia, obol (?), miedź, 180-170 p.n.e.; 7. Olbia, obol (?), 140-130 p.n.e.; 8. Tyras, drachma, srebro, początek drugiej ćwierci IV-pierwsze trzydziestolecie III wieku p.n.e.; 9. Tyras, dichalk (?), miedź, początek drugiej ćwierci III wieku p.n.e.; 10. Tyras, dichalk (?), miedź, druga połowa III wieku p.n.e.; 11. Tyras, chalk (?), miedź, druga połowa III wieku p.n.e.; 12. Tyras, chalk (?), miedź, druga połowa III wieku p.n.e.

Produkcja monet olbijskich z przedstawieniem Demeter rozpoczęła się w pierwszej ćwierci IV wieku p.n.e., przypuszczalnie od 380 roku p.n.e.⁴². Bogini była na nich przedstawiana jako piękna⁴³ kobieta w wieńcu z dojrzałych kłosów (tabl. II, 1–4)⁴⁴. Chociaż w końcu III wieku p.n.e. nagle pojawia się twarz „rozpaczającej matki” (tabl. II, 5), wkrótce mincerze olbijscy wrócili do pierwotnego kanonu (tabl. II, 6). W drugiej połowie II wieku p.n.e. na monetach datowanych na lata 140–130 p.n.e.⁴⁵ znów spotykamy przedstawienie bogini z głową nakrytą welonem (tabl. II, 7), po czym Demeter zupełnie zanika w mennictwie Olbii.

⁴¹ Зубарь, Русяева 2004, 119.

⁴² Анохин 2011, 42, 43, № 190.

⁴³ Przynajmniej tak próbowali ją przedstawiać, chociaż wszystko zależało od indywidualnych umiejętności rytowników.

⁴⁴ Datacja monet olbijskich według W. A. Anochina [Анохин 2011].

⁴⁵ Анохин 2011, 82, № 504.

Podobna sytuacja miała miejsce też w Tyras. Pierwsze monety z głową Demeter⁴⁶ w wieńcu z kłosów zaczęto emitować, według datacji Je. Ja. Turowskiego i Je. A. Kolesniczenko, w okresie między początkiem drugiej ćwierci IV i pierwszego trzyczestolecia III wieku p.n.e.⁴⁷ (tabl. II, 8). W drugiej połowie III wieku p.n.e., kiedy błogą „Sito”⁴⁸ (tabl. II, 9, 10)⁴⁹ zastępuje „smutna bogini” (tabl. II, 11)⁵⁰. W następnej, ostatniej emisji Demeter również miała welon na głowie, ale też wieniec z kłosów⁵¹ (tabl. II, 12)⁵². W późniejszym okresie przedstawienia bogini w mennictwie Tyras zupełnie zanikają.

Jak widać, pojawienie się motywu „rozpaczającej matki” w mennictwie Teodozji, Olbii i Tyras przypada na połowę – drugą połowę III wieku p.n.e. Naszym zdaniem nie jest to ani przypadek ani „powiew mody”. Zwróćmy uwagę, że we wszystkich tych *poleis* serie z podobnym przedstawieniem są niewielkie, co wskazuje na krótki czas ich emisji. To z kolei może pośrednio świadczyć o nieurodzaju, który nie może trwać długo. Mówiąc o mennictwie teodozyjskim, należy zaznaczyć i to, że zbożem przedstawionym na rewersie wspomnianych dioboli jest pszenica płaskurka (*Triticum dicoccon*). Ten sam gatunek widnieje na pantikapajońskich staterach⁵³. O ile jednak kłos płaskurki na owych staterach słusznie traktuje się jako symbol Apollona Hiperborejskiego⁵⁴, to wybór właśnie tego gatunku zboża na monetach Teodozji jest mało zrozumiały.

Z drugiej strony, na licznych greckich monetach Demeter była przedstawiana w wieńcach z kłosów pszenicy, które można odnieść do różnych gatunków z rodzaju *Triticum*⁵⁵. Pszenica płaskurka nie dorównuje walorami smakowymi i urodzajnością miękkim gatunkom pszenicy, jest za to mało wymagająca i odporna na choroby grzybiczne – przedstawienie na monetach właśnie tego zboża mogło oznaczać prośbę i jakiegokolwiek zboże, choćby najpośledniejszego gatunku.

Wracając do pantikapajońskich monet z pługiem/radłem, należy podkreślić jeszcze jedno. Jeśli rysunek pługa – jest w mennictwie wydarzeniem nagłym i jednorazowym, to przedstawiania zbóż na monetach ma dawaną tradycję. Jak już wspomniano, rysunek kłos przynicy płaskurki znajduje się na złotych staterach pantikapajońskich, emitowanych w ciągu prawie całego IV wieku p.n.e. (tabl. I, 30–32)⁵⁶, potem, po długiej przerwie, pod koniec III wieku p.n.e. znowu się pojawia na srebrnych monetach bosporańskich: pentobolach Pantikapajonu (tabl. I, 33)⁵⁷ i triobolach Fanagorii (?) (tabl. I, 34)⁵⁸. Bardzo znamienne jest to, że w obu przypadkach jest to kłos pszenicy⁵⁹.

⁴⁶ Właśnie na tych monetach przedstawienie jest wyjątkowo jednoznacznie określane jako głowa Demeter. Identyfikacja wcześniejszych typów jest sporna: głowa rzecznego bóstwa Tyrasa [Анохин 2011, 10, № 2] lub głowa Demeter (?) [Туrowsкий, Колесниченко 2014, 263, № 2].

⁴⁷ Туrowsкий, Колесниченко 2014, 263, № 4.

⁴⁸ „Pani chleba” – jeden z jej epitetów kultowych.

⁴⁹ Туrowsкий, Колесниченко 2014, 265, №№ 23, 25.

⁵⁰ Туrowsкий, Колесниченко 2014, 265, № 27.

⁵¹ Czy był to znak porażki urodzajności?

⁵² Туrowsкий, Колесниченко 2014, 265, № 29.

⁵³ Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, 454–455; Терещенко, Czuchina, Jarzęcki 2017, s. 86.

⁵⁴ Виноградов, Шауб 2005, 221; Терещенко 2012, 137.

⁵⁵ Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, 457; Терещенко, Czuchina, Jarzęcki 2017, s. 89.

⁵⁶ Datacja staterów według prasy „Монетное дело Пантикапея в IV в. до н. э.” [Терещенко 2013, 111–125].

⁵⁷ Мельников 2018, № 134.

⁵⁸ Мельников 2018, № 124.

⁵⁹ Терещенко, Чухина, Яржецкий 2016, 454–455; Терещенко, Czuchina, Jarzęcki 2017, s. 86.

Biorąc pod uwagę obecność na awersie tych monet przedstawienia, które bezsprzecznie uważa się za głowę Apollona, mamy wszelkie podstawy wyjaśnić semantykę przedstawienia według tego samego klucza, co i na pantikapajońskich staterach, t.j. jako symbolikę Apollona Hiperborejskiego.

Ostatni etap umieszczania przedstawień zbóż na monetach pantikapajońskich przypada na trzecią ćwierć II wieku p.n.e. W tym czasie bito srebrne trihemiobole (?) „głowa Ateny – kłos, Π–Α–Ν”, miedziane chalki „głowa Apollona – kłos, Π–Α–Ν” (tabl. I, 35, 36), i tetrachalki „głowa byka – pług, kłos, Π–Α–Ν”; na wszystkich tych monetach gatunek zbóż określa się jako jęczmień. Warto dodać, że ostatnia emisja miedzi olbjijskiej ze „smutną boginią” na stronie głównej i kłosem *jęczmiennym* na odwrocie (tabl. II, 7), jak już wspomniano wyżej, jest datowana na ten sam okres.

Można więc przypuszczać, że przedstawienie umieszczone na rewersach opisanych wyżej monet pantikapajońskich jest związane z rolniczym aspektem kultu Demeter, a samo ich pojawienie było najpewniej spowodowane gwałtownym spadkiem urodzajności. W artykule poświęconym badaniom klimatu na Bosporze, Ju. W. Artjuhin wspomina, że w połowie I wieku p.n.e. podniesienie poziomu Morza Czarnego pociągnęło za sobą osłabienie ekonomiki Królestwa Bosporańskiego: „Katastroficzna zmiana hydrologicznych i klimatycznych warunków życia Greków na brzegach Pontu Euksyńskiego, Bosporu Kimmeryjskiego i Jeziora Meockiego musiało w sposób nieunikniony spowodować poważne naruszenia ekonomiki Królestwa Bosporańskiego i związków handlowych z sąsiednimi regionami. Należy dopuścić, że w danym okresie miał miejsce *spadek urodzajności upraw zbóż* [kursywa nasza – aut.]”⁶⁰.

Wprawdzie pojawia się jeszcze pytanie – dlaczego, w odróżnieniu od mennictwa innych północnonadczarnomorskich poleis, nie posłużono się przedstawieniem samej bogini? Widocznie, powody są podobne do tych, które sprawiły, że na monetach bosporańskich z okresu przez Mitrydatesem VI Eupatorem nie było przedstawień Dionizosa, chociaż jego symbolika była bardzo popularna. Trzeba dodać, że u schyłku I wieku p.n.e. znowu pojawia się symbolika dionizyjska. Być może w państwie Spartokidów stosunek do tych bóstw miał jakiś szczególny, misteryjny(?) charakter, który nie pozwalał w sposób jawny (lub właśnie na pieniądzach) przedstawiać ich wizerunków.

Literatura

Źródła antyczne

Pauzaniusz, *Wędrowka po Helladzie*.

Opracowania

Анохин В. А. 1986, *Монетное дело Боспора*. Киев.

Анохин В. А. 1999, *История Боспора Киммерийского*. Киев.

Анохин В. А. 2011, *Античные монеты Северного Причерноморья*. Киев.

Артюхин Ю. В. 2011, *Роль природных катаклизмов в нарушении торгово-экономических связей Боспорского царства*. В кн.: В. Ю. Зуев и др. (ред.) *Боспорский феномен: население, языки, контакты*. Санкт-Петербург, 72–76.

⁶⁰ Артюхин 2011, 74–75.

- Богаевский Б. Л. 1916, *Земледельческая религия Афин*. Т. I. Петроград.
- Виноградов Ю. А. 2010, *Некоторые современные тенденции в изучении экономики Боспорского государства IV в. до н. э.*, *Античный мир и археология*, 14. Саратов, 308–319.
- Виноградов Ю. А., Шауб И. Ю. 2005, *О семантике изображений на золотых стерах Пантикапея*. *Археологические вести* 12. Санкт-Петербург, 219–223.
- Гаврилов А. В., Шонов И. В. 2008, *Нумизматический материал античной усадьбы «Южное» и некоторые вопросы истории Феодосии второй трети III в. до н. э.* *Сугдейский сборник* 3. Киев – Судак, 28–45.
- Гайдукевич В. Ф. 1949, *Боспорское царство*. М. – Л.
- Грибанов Д. В. 2010, *Боспорские агораномы (по материалам магистратских клейм)*. *Вопросы эпиграфики* 4. М., 191–216.
- Зограф А. Н. 1951, *Античные монеты*. М. – Л.
- Зубарь В. М., Русяева А. С. 2004, *На берегах Боспора Киммерийского*. Киев.
- Мельников О. Н. 2000, *Монеты античной Феодосии*. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7. Керчь – Симферополь, 208–218.
- Мельников О. Н. 2004, *К итогам изучения хронологии монет Боспора конца III – начала I вв. до н. э.* В кн.: Н. М. Куковальская и др. (ред.), *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судацкой международной научной конференции*. Киев – Судак, 81–85.
- Мельников О. Н. 2018, *Датировка основных типов монет Боспора времени от Евмела до Перисада III*: http://coins.ucoz.ru/load/melnikov_o_n_datirovka_osnovnykh_tipov_monet_bospora_vremeni_ot_evmela_do_perisada_iii/5-1-0-257 [data dostępu: 11.05.2019].
- Орешников А. В. 1884, *Босфор Киммерийский в эпоху Спартокидов*. Москва.
- Орешников А. В. 1914, *Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья*. Москва.
- Русяева А. С. 1992, *Религия и культы античной Ольвии*. Киев.
- Сидоренко В. А., Шонов И. В. 2009, *К типологии монетной чеканки античной Феодосии*. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 15. Керчь – Симферополь, 501–524.
- Терещенко А. Е. 2009, *Ситуация на западных границах Боспорского царства в конце IV – III вв. до н. э. по материалам монетных находок*. *Боспорские исследования* 21. Керчь, 164–181.
- Терещенко А. Е. 2012, *Аполлонийско-дионисийские мотивы в сюжетах монет пантикапейской чеканки домитридатовской эпохи*. *Stratum plus* 6. Кишинев, 119–170.
- Терещенко А. Е. 2013, *Монетное дело Пантикапея в IV в. до н. э.* *Вестник древней истории* 2. Москва, 102–127.
- Терещенко А. Е. 2015, *К вопросу датировки новой разновидности пантикапейской меди IV в. до н. э.* *Таврические студии* 7. Симферополь, 121–125.
- Терещенко А. Е., Чухина И. Г., Яржецкий К. 2016, *Злаки на античных монетах*. *Древности Боспора* 20. Москва, 449–466.
- Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. 2014, *Хронология монет независимой (автономной) Тирь*. *Stratum plus* 3. Кишинев, 255–268.

- Шауб И. Ю. 2007, *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье VII–IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург.
- Шелов Д. Б. 1956, *Монетное дело Боспора VI–II вв. до н. э.* Москва.
- Czapińska M. 2014, *Rydwan Triptolemosa*, *Collectanea Philologica* XVII, s. 19-28.
- Frazer J. G. 1971, *Złota galąź*, t. II, tłum. H. Krzeczkowski, Warszawa.
- Graves R. 1969, *Mity greckie*, tłum. H. Krzeczkowski, Warszawa.
- Jarzęcki K., Rakoczy J. 2012, *Mennictwo bosporańskie od VI do końca II wieku p.n.e.*, Toruń.
- Kerényi K. 1997, *Dionizos. Archetyp życia niezniszczalnego*, tłum. I. Kania, Kraków.
- Kerényi K. 2002, *Mitologia Greków*, tłum. R. Reszke, Warszawa.
- Kerényi K. 2004, *Eleusis. Archetypowy obraz matki i córki*, Kraków.
- Kubiak Z. 1999, *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa.
- Lengauer W. 2005, *Eleusis*, *Konteksty*, 4, s. 75–92.
- Morgan L. 1999, *Patterns of Redemption in Virgil's 'Georgics'*, Cambridge.
- SNG ANS 1988: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic* 5. New York.
- SNG Denmark 1969: *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum* 42. Copenhagen.
- Tereszchenko A. E., Czuchina I. G., Jarzęcki K. 2017, *Zboża na monetach antycznych*, *Biuletyn Numizmatyczny*, 2 (386), s. 81-99.

Słowa kluczowe: numizmatyka antyczna, monety greckie, Północne Nadczarnomorze, Bospór, Demeter, płóg, hordeum vulgare, jęczmień

Keywords: ancient numismatics, Greek coins, Northern Black Sea region, Bosphorus, Demeter, plough, hordeum vulgare, barley

Andrey E. Tereshchenko, Krzysztof Jarzęcki, *Agrarian symbols in the coinage of Panticapaeum*

According to the authors, the representation of a plough on Panticapaeum bronze coins, dated to 150–125 BC, presumably refers to the ritual of “holy ploughing”, associated with the cult of Demeter as the patron of the fertility. An important part of the research are poleis coins of the Northern Black Sea region – Olbia, Tyras and Theodosia. In the coinage of these cities, Demeter was portrayed in two ways: as a beautiful woman in a wreath of ears of grain or a “despairing mother” (goddess with covered head). The second type of representations appeared in all the listed poleis in the middle – second half of the 3rd century BC. Once again, the depiction of the “sad goddess” was placed on the Olbian coins in the third quarter of the 2nd century BC, i.e. at the same time as plough appeared on Panticapaeum coins. Hence the supposition that the use of these representations may have been associated with some one-time phenomenon affecting the entire Northern Black Sea region. It could have been a decrease in the size of crops, caused by rapid weather or climate changes.